

Kitap Deęerlendirmesi:

*Nursan Alimbay. (ed.). “Kazak Halkının Etnografik Kategori, Kavram ve İsimlerinin Geleneksel Sistemi. 1-5 cilt”**

M. Derviş KILINÇKAYA

Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

E-Mail: mdervis@hacettepe.edu.tr

2011-2014 yılları arasında Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Merkez Müzesi'ndeki ilim adamları “*Kazak Halkının Etnografik Kategori, Kavram ve İsimlerinin Geleneksel Sistemi*” başlığı altında 3784 sayfadan oluşan beş ciltlik bir ansiklopedi yayımlamışlardı. Yazarlardan biri olan Nursan Alimbay'ın gözetiminde ve editörlüğünde yayına hazırlanan bu eser, çok kısa bir sürede gerek akademik çevrelerde, gerekse popüler anlamda büyük beğeni topladı.

2017 yılında, bu ansiklopedi önemli ölçüde güncellenip yenilenecek ikinci kez yayımlandı. Burada, her iki yayının şablonunun (basım formatı) değişmediğini belirtmek gerekir (84x108 ¹/₁₆). Ancak ikinci yeni baskının toplam hacmi, bir öncekine göre 424 sayfa artmıştır. Çünkü sonuncu baskıda 147 yeni madde yer almaktadır. Aynı zamanda ilk baskıdaki, 688 madde yazarlar tarafından yeniden kaleme alınmış; 527 madde yeniden düzenlenmiş; 682 makale ise yeni bilgilerin ışığında tekrar düzenlenerek geliştirilmiştir. Böylece, ansiklopedinin ikinci baskısında meydana gelen değişiklikler ilk baskıya göre bir hayli artmıştır.

* Devlet Merkez Müzesi. Almatı, 2017. Bilimsel Yayın. Güncellenmiş ve Düzenlenmiş İkinci Baskı; toplam 4208 sayfa.

Ancak, bu değişim sadece sayısal göstergelerden ibaret kalmayıp, aynı zamanda ikinci basımda eski ve eklenmiş olan yeni maddelerin veri tabanında ve teorik düzeyindeki niteliksel bir değişimi de ortaya koymaktadır.

Tamamı 5846 maddeden oluşan ansiklopedi, 10.000'den fazla farklı terim içermektedir. Bununla birlikte, tüm bu terimlerin yalnızca eski bozkırlı Türk toplulukları arasında yüzyıllar boyunca oluşarak kullanılan ve Kazaklar tarafından tevarüs edilen kategori, kavram ve isimler olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Yani ansiklopedide, Kazak Türklerinin, ekonomik, çevresel, toplumsal, kültürel, siyasal ve kurumsal bakımdan uzun asırlar boyunca yaşadıkları tecrübeyi yansıtan tarihi ve etnografik terimlerin özü ve anlamı incelenip ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna, anlamları belli bir temele dayanarak isimlendirilmiş terimlerin kültürel semantiği de denilebilir.

Şimdi, bu metodolojik araştırmayı etnografik yönden ele alacak olursak Nursan Alimbay'ın “Önsöz”de ifade ettiği gibi, geleneksel kavramlar sistemi etnik grubun ticari, iktisadi, kültürel, çevresel, kurumsal ve toplumsal alanlarda yüzyıllara dayanan deneyimlerini yansıtmaktadır. Sonuç olarak, bu kavramlar sisteminin adı geçen deneyimin zihnî «deposu» olduğunu söylemek mümkündür. Bu arada, ansiklopedideki her maddenin bir kavram olarak ele alınıp açıklandığı özellikle belirtilmelidir.

Gerekli verileri bu şekilde kavramlaştırma çerçevesinde ele almak yazarlara ansiklopedideki, özellikle de temel sorunların her birini bağımsız olarak inceleme imkânı vermiştir. Bir örnek olarak geleneksel Kazak ortamında çok değer verilmiş “yılık” yani at ve bu kavramla doğrudan ilgili olan «aygır», «aygır koymak» (çiftleştirilecek iri, cins, sağlam aygır seçme süreci ve kuralları), «aygırın yelesini yağlama» (eski Kazak geleneğinde her yıl düzenlenen «Biyebaw» kısrak bağı adlı bayramda düzenlenen, sürü sahibi olabilecek aygırın yelesinin, kahrkölünün ve baş kısmının tereyağıyla yağlandığı bir gelenek), «aygırın kahrkölüne tokpak (taş) bağlama» (aygırın istenmeyen davranışlarını sınırlamak için kahrkölüne büyükçe bir parça ağaç bağlama) gibi gelenekle ilgili terimlerin her birinin ayrı ayrı araştırıldığı gösterilebilir. Ayrıca, her makalede ilgili başka makalelere de atıfta bulunulmuştur. Bu tür göndermeler, ilgili makaleler arasındaki anlamsal (semantik), neden-sonuç bağlarını göstermektedir. Mesela, «aygırın yelesini yağlama» adlı geleneksel kavramla (konuyla) ilgili makalede «kısrak bağlama», «yağ», «yağlama» adlı makalelere atıf yapılmıştır. Bu atıflar, «aygırın yelesini yağlama» ritüelinin anlamını tam olarak anlamak için son üç makaleye de aşına olmanız gerektiği anlamına gelir. Ayrıca «kısrak bağlama», «yağ», «yağlama» makalelerinde yer alan «aygırın yelesini yağlama» başlıklı makaleye (ve diğer makalelere) yapılan atıflar da ilk üç makalenin her birinin özünü açıklayan öneminden dolayı yapılmaktadır.

Aynı zamanda, «yılık» daha sonra «aygır» adlı temel kavramlardan türetilen bu kavramların her birini («aygır koymak», «aygırın yelesini yağlama», «aygırın kahkülüne tokpak (taş) bağlama», «kısarak bağlama», «yağ», «yağlama» v.d.) bilişsel sınıflandırarak araştırma yöntemi, nihayetinde, yazarlara göçebe bir toplumda at yetiştiriciliğinin ekonomik, kültürel, ritüel ve hatta kurumsal özünü kanıtlamalarına izin vermiştir. Bununla birlikte, bu yaklaşımın sonucu olarak, herhangi bir okuyucu, belirli bir konuyla ilgili makaledeki atıflar aracılığıyla diğer makaleler hakkında da bilgi edinebilmektedir.

Burada, ansiklopedideki tüm makalelerin aynı semantik bağlamda sunulması bir sistematik oluşturulduğunu belirtmek gerekir.

Ansiklopedideki makalelerin konu başlıkları olan terimler «kategori», «kavram», «isim» diye sınıflandırılmıştır (ayrılmıştır). Bu çerçevede, makaleleri de kapsamı, kavramsal ve teorik değerlerinin içeriği açısından üç kategoriye, «kategori», «kavram», «isim» olarak ayırmak mümkündür.

Birincisi, kategorik makaleler, geleneksel Kazak ortamındaki «İnsan-Toplum-Doğa» gibi önemli üçlünün her biriyle ve aralarındaki ilişki sistemiyle ilgili genel etnik değerini, yapısal ve işlevsel varlığını, özelliklerini bildiren terimleri inceleyen makaleler (mesela, «ülke», «cüz», «boy», «soy», «yer», «su», «hayvan», «kişi», «incitme», «haram», «helal», «sevap» v.d.)

Bireysel, statü, fiziksel, biyolojik ve benzer kişisel nitelikleri, durumu bildiren kavramları kapsayan makaleler ikinci grubu oluşturmaktadır (mesela, «biy» (geleneksel Kazak toplumunun siyasal, sosyal sisteminde demokratik iktidar sahibi), «bolıs» (yönetici), «dünürler», «yaylak», «kışlak», «sonbaharlık», «baharlık», «yer çekimi», «aş, taam», «albastı», «evlat edinme», «eğlence», «murat», «damgalar ve desenler» v.d. gibi.

Son olarak üçüncü gruptaki makalelerde, «dirgen», «çatal», «pelin», «pulluk», «dombıra», «kopuz», «dağ», «ağaç», «rüzgar», «yıldız», «büyükayı», «aşık kemiği», «kırmız» gibi bir insanın fizyolojik veya manevi ihtiyaçlarıyla ilgili çeşitli faaliyetlerini, dünya görüşünü temsil eden nesnelere bildiren isimler üzerinde durulmaktadır.

Birinci gruptaki makalelerin çoğu, kategorik ve kavramsal düzeylerine, uzunluğuna ve kavramsal içeriğine göre farklılaşmaktadır. Örneğin, «cüz», «boy», «Kazak», «Kazakistan», «geleneksel hukuk»/«geleneksel hak» ve yukarıda bahsedilen «at», «mera» gibi karmaşık tema içeren birçok makale belirtilebilir. Aynı zamanda, ansiklopedideki, özellikle «ru» (boy) başlıklı büyük ölçekli bir makalenin (Cilt 5, sayfa 49-58) kavram ve kanıt sistemi dikkat çekmektedir. Nursan Alımbay tarafından kaleme alınan, «ru» (boy) teriminin Kazak göçebe toplumundaki farklı birlikleriyle aynı şekilde kullanıldığına özellikle dikkat çekmektedir (Örneğin, Kazaklara ait Küçük Cüz'ün içindeki «Tabın» ve ondan

türeyen “Köseu” de, “Taraktı” da, “Şömiş” de ve onların soyundan gelen kabilelerin her biri “ru” (boy) diye adlandırılır, dedikleri gibi). Bununla birlikte, “...*bu tür halk etimolojisinin etkisi ve Kazakistan'ın tarih yazımında gerekli metodolojik geleneklerin olmaması nedeniyle Kazak soyunun toplumsal ve kurumsal ve hatta soy ağacı niteliği hala en önemli sorunlardan biri olmaya devam etmektedir...*” der yazar. Bununla ilgili olarak, makalesinde kendi çözüm yolunu da sunmaktadır. Onun argümanına göre, geleneksel Kazak toplumunda, alttan yedi kuşak nesli bir araya getiren dışardan evlenmeye dayalı aile yapısını (ekzogami), yani sadece “Yedi atayı” bilimsel açıdan bir “ru” (boy) olarak ele almak gerekir. Bunun nedeni, Kazak toplumunda belirgin bir tanzim edici rol oynayan akrabalık, boyluk ilişkisinin, aile bağlarının en önemli kesitini, bu “Yedi ata” bağının oluşturmasıdır. Gerçekten de, “Yedi atalık” yapıda, öncelikle erkeklerden türeyen boy insanları kan akrabaları olarak kabul edilir (hala da öyledir). İşte, bu nedenle, “Yedi atanın”, yani yedi kuşağın kendi içinde kız alıp vermesi kesinlikle yasaktır ve bu gelenek halen sürdürülmektedir. Geleneksel Kazak toplumunda, bu ekzogamik yaşağı ihlal edenler kadılar mahkemesinin kararıyla ölüme mahkûm edilirdi.

Ayrıca, göçebe Kazak toplumunda özel bir rol oynayan “ru” (boy) bilincini oluşturan ve bir dizi fonksiyonel ve sayısal işlev gerçekleştiren toplumsal alanlardan biri de en nihayetinde bu “Yedi atalık” yapı olmuştur. Çünkü, kuşak bilinci, yedi atanın her bir üyesini birleştiren çok güçlü bir ideolojik ve sosyopsikolojik faktöre sahip olmakla kalmaz, aynı zamanda bu tür kuşak bilincinin en güçlü etkisiyle boy ve akraba ilişkisinin ekonomik ve kurumsal işlevlerine de sahip olur (örneğin, göçebe toplumlarda bir dizi karmaşık iş/emek operasyonları “asar” (Kazak ortamında büyük ve zorlu çalışmaları bir soydan olanların, bir atadan türeyenlerin gönüllü ya da zorunlu olarak ve el birliği içinde yapması, yani imece usulü), “jılu” (geleneksel Kazak toplumunda zor hayat şartlarıyla karşı karşıya kalmış bir kişiye yapılan yardımdır), “kölik mayı” (ihtiyaç duyulduğunda Kazakların birbirlerine bir at veya taşınmak için bir araba vererek yardım etmeleri), “sauın” (zenginlerin yoksullara bir süreliğine sağlayacak herhangi bir hayvan vererek geçimlerine destek olma şeklidir), “nemeurin” (ayrı eve çıkan bir ailenin akrabalarından yardım olarak mal mülk talebinde bulunması) gibi geleneksel kurumlar aracılığıyla uygulamaya geçirilmekteydi.

Aynı zamanda, yazara göre, bu soylara dayanan bir tek “Yedi atalık” yapıyı topluluk, toplum (komün) olarak ele almak doğru olur. Bu yapı, aslında, göçebelerin öz örgütlenmelerinin ana şekliydi. Çünkü, diyor o, sadece bu “Yedi atanın” kendi bağımsız ekonomik sistemi, toprakları, yöneticileri, sultanları, kahramanları ve dini liderleri, kadılar mahkemesi, kadılar konseyi, boy reisi gibi düzenleyici ve yönetim kurumları, kendi isimleri olmuştur. Bu arada, “Yedi atanın” özellikle doğal kaynakların verimli kullanılması için en önemli demografik uyumlaştırmayı sağladığı da belirtilmelidir (“Yedi atanın” her

birindeki toplam üye sayısı 5.000 ile 5500 arasındadır). Dolayısıyla, "Yedi ata", boy, topluluk (yani, göçebelere öz örgütlenmelerinin en önemli kurumsal formu) olarak toplumsal işleve sahip olmuştur. Yani, "Yedi ata" denen boy, bir "tek topluluk" olarak düşünülmelidir. Ancak, bu durumu, boylar arasındaki çok taraflı ve çok katmanlı bağlantıların rolünü yok saymak olarak anlamamak gerekir. Tam tersine, boylararası kadınlar konseyi, kadınlar mahkemesi, aksakallar konseyi gibi kurumlar tarafından düzenlenen bu boylar ve kabileler arası temas sistemi, her boyun, her kabilenin etkili işleyişinin de garantisi olmuştur. Nursan Alimbay, çok çeşitli gözlemlere dayanarak şu sonuca varıyor: "*Geleneksel Kazak ortamında, boy ve aile bağlarını topluluk ve toplumdaki diğer iletişim sistemlerinden hâlen Sovyet bakış açısına sahip araştırmacıların yaptıkları gibi birbirlerinden ayrı ele almak doğru değildir. Aslında göçebe toplum, toplumun yapısı, aile, sosyal, ekonomik, kurumsal, yani birleşik ilişkiler sistemini oluşturur.*"

Bu yaklaşım, yazarın Kazak soyunun, yani "Yedi atalık" yapısının topluluk, toplum olarak belli bir işleve sahip olduğu hakkındaki bu bakış açısı, hem metodolojik hem de veri tabanı açısından bir kavramsallaştırma girişimi olarak kabul edilebilir. Yeni, bir yaklaşım tarzı olarak nitelendirilebileceğimiz bu makalenin, göçebe toplumdaki çok çeşitli, çok seviyeli toplumsal ilişkilerin mekanizmasını anlama konusunda büyük katkı sağlayacağı kuşkusuzdur.

Diğer bir açıklayıcı bir örnek Ansiklopedinin 2. cildinde (G-Z), göçebe Kazaklar için çok önemli bir doğal kaynak, «Jayılım» (mera) başlıklı büyük ölçekli bir makalede verilmiştir (Nursan Alimbay, Nurgeldi Ualı, 285-295 ss.). Makalede, yukarıda bahsedilen «İnsan-Toplum-Doğa» adlı üçlünün arasındaki ilişkiler açıklanmaktadır. Örneğin, yılın on iki ayının her mevsiminde ("yaz", "sonbahar", "kış", "bahar") göçebelere meraları verimli kullanmalarının geleneksel sistemini ele alan konu, zengin materyallere dayanarak incelenmiştir. Bu sistem, göçebelere eski zamanlardan beri oturttukları, ekonomik, ekolojik, kültürel, veterinerlik, astronomik, biyolojik, botanik ve diğer bilgi ve faaliyet türlerinin birleştirildiği uzun zaman içinde olgunlaşan bir tecrübedir.

Yazarların görüşüne göre, kışlaktan baharlığa, baharlıktan yaylağa otlaklar arasında göç etmek, yüzyıllardır kurulan bir düzene uygun olarak gerçekleşmektedir. Makalede, mera arayıp otlak değiştirip hayvan yetiştirme, sonuçta, araziyi korumanın en önemli "çevreci" yöntemi olarak değerlendirilmektedir ve bu izah tarzı oldukça ikna edicidir. Bu ve buna benzer çeşitli yöntemler, göçebe toplum ile doğal çevre arasındaki uyumlu ilişkiyi, yani ihtiyaç duyulan çevresel dengeyi korumanın temel garantilerden biri olarak düşünülebilir. Çoban da, çiftçi de öncelikle halkın geleneksel astronomik bilgisine dayanmıştır. Örneğin, ülker yıldızı kaybolmadan halk yaylaya taşınmaz, kırsığa aygır katılmaz, koyun kırılmaz. Ayrıca devenin yününü almak (bu işleme "deve yünleme" de denir), koyunun "küzem" (sonbaharlık) yünleri

kırpma, koçların mevsiminden önce çiftleşmesini önlemek için cinsel organına “küyek” adlı deriden yapılmış bir parça bağlama ve istendiğinde o parçayı çözme işlemi gibi hayvancılıkla ilgili iş organizasyonları sadece *hesap uzmanlarının* dediklerine göre yürütülmüştür. Bu arada söz edilmesi gereken bir nokta, ay, yıldız, güneş gibi gökyüzü ışıklarının mevsimsel hareketi ve yerleşme şekillerine bakılarak tahminlerde bulunan kişilere “*esepşi*” *hesap uzmanı* demişlerdir. Bu tür hesap uzmanları kendilerinin oluşturdukları “Ürker Toğısı” (Ülker geçidi) adı verilen özel bir iş takvim sistemini kullanmışlardır (k. hesap uzmanı // Nurgeldi Uali, Urker Toğısı, Cilt 2, G-Z, 197-198 ss. // Nurgeldi Uali, 5. cilt, P-Ya, 579-582).

Ansiklopedideki hayvancılık, çiftçilik, avcılık ve ev işleriyle ilgili makalelerin birçoğu, sadece açıklamalarla sınırlı değildir. Bu ve buna benzer diğer makalelerde ev ve çiftlik araçlarının pratik, faydacılık, çeşitli ritüel ve iletişimsel işlevleri incelenmiştir. Örneğin, “kamçı”, “kuruk” (kement), “jeli” (taylar ve kuzuları bağlamak için kazıklar üzerinde zemin boyunca çekilen urgan), “bakan” (keçe çadır dikilirken yüksekteki parçalarını yerleştirmek için kullanılan çatallı bir direk), “balta”, “arkan” ve diğer birçok iş araçlarıyla ilgili makaleler. Özellikle, örneğin, kamçı sadece bir kırbaç değildir, o bir erkeğin aile reisi olduğunun, belli bir toplumsal statüsünün, aynı zamanda yetkili bir insanın otoritesinin sembolüdür. Bununla birlikte kamçı, özellikle insanları zarardan koruyan bir ürün olarak görülür ve çok değer verilir. Kazak geleneklerine göre misafir olarak gelen bir kişi eve kamçıyla girmezdi. Kamçısını misafir olarak geldiği eve girdiğinde, atının eyerine veya evin dışındaki arkana asardı. Zira, herhangi bir erkeğin yabancı bir eve kamçısıyla girmesi, Kazak toplumunda kötüye işaret olarak görülmüş ve kesinlikle yasaklanmıştır. Bir adamın başkasının evine kamçıyla girmesi ise ev sahibine olan düşmanlığına atfedilir ve öyle algılanırdı. Bu durumda kötü niyetle gelen kişi, kamçısını düşman olarak gördüğü ev sahibinin önüne fırlatır.

Ayrıca, kadılar mahkemesi sırasında suçlu sayılarak yargılanan kişi de, davacı taraf da kamçıların hâkimlerin önüne bırakırlardı. Bu davranış, onların hâkim ne tür karar çıkartırsa çıkartsın, bu karara razı olduklarını, kabul ettiklerini bildirirdi.

Her şeyden önce, bu baskıda, Kazak etnografisi ile ilgili arşiv materyallerinin yanı sıra, 20. yüzyılın ilk on yılına kadar yayımlanmış olan Rus istatistikleri, tarihi ve etnografik bilgileri de kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Ayrıca, ansiklopedide halkbilimci, dilbilimci ve etnologların farklı yıllarda ülkenin çeşitli yörelerinden topladıkları zengin veriler, makalelere ciddi bir değer katmaktadır. Ansiklopedide, 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın 20-30 yıllarına ait etnografik içerikli birçok resimlerin, fotoğrafların ve tabloların bolca kullanılmış olması, makalelere açıklık ve görsellik kazandırmıştır.

Kazak etnografaları, tarihçiler ve dilbilimciler tarafından ortaklaşa kaleme alınan bu ansiklopedi, Türk dili konuşan ülkelerdeki ilk büyük adımdır denilebilir. Buna benzer, Türk bölgelerine göre etnografik içerikli ansiklopedileri diğer Türk ülkeleri de ele alıp yayımlarlarsa tabii ki, gelecek kuşaklar açısından büyük bir başvuru kaynağı ortaya çıkmış olacaktır. Bu tür bilimsel temelli çalışmalar, Türk soylu halkların kültürel ve etnik kökenlerini, ortak etno-kültürel fenomenleri ile maddi zenginliklerini, ayrıca Türk milletinin dünya görüşünü, adetlerini, gelenek göreneklerini ve çevre kültürünü tam anlamıyla tanıyıp anlamaya büyük katkı sağlamış olacaktır.